

УДК 94(477.7) «1850/1900»

Модернізація традиційної єврейської освіти на Херсонщині та Катеринославщині (др. пол XIX ст.)

В.О. ЯШИН

Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет»,
м. Кривий Ріг, Україна, E-mail: vadimyash@gmail.com

Авторське резюме

У репрезентованій статті автором розглядаються окремі аспекти модернізації традиційної єврейської освіти у другій половині XIX століття у містах південноукраїнського регіону. Ініціаторами змін виступали одночасно як уряд, зацікавлений у найшвидшій абсорбції єврейського населення краю, так і представники єврейського підприємницького прошарку, донорсько-патронатної частини єврейської громади, чий економічний інтерес вимагали якнайширшої інтеграції до російськокультурного середовища. Найшвидші темпи реформування освіти були характерні для великих міст краю, у першу чергу Одеси, Катеринослава, Єлисаветграда, Херсона. Зовнішніми проявами модернізації були секуляризація

© В.О. Яшин, 2014

навчальних закладів, русифікація освіти, зміна організаційних та фінансових основ функціонування талмуд-тор та хедерів, створення казенних єврейських училищ. Знаковим явищем було, обумовлене економічними чинниками і потребами громади, започаткування професійної (ремісничої) освіти на базі традиційних єврейських закладів. Оволодіння ремеслом розглядалося як засіб виживання, а перебування в школі — як засіб виховання і корисного соціального утримання дітей єврейської бідноти.

Навчальні установи утримувалися громадою за кошти коробкового збору, а навчання для сиріт і бідних дітей залишалося безкоштовним. Місцева влада прихильно ставилася до діяльності секулярних та модернізації традиційних закладів єврейської освіти. Найшвидше модернізувалися талмуд-тори, утримувані коштами громади і призначені для сиріт і бідних та ешива. Найповільнішими — приватні хедери, утримувані меламедами. У статті наведено біографічні дані стосовно окремих персонажів модернізаційних процесів, представників реформаційного крила в освіті краю.

З початку 1880-х рр., процеси секуляризації і русифікації уповільнюються, а коло adeptів, ідеологів, провідників освітніх змін набуває вираженого національно-орієнтованого забарвлення. У цілому зроблено висновок, що всі зміни були детерміновані економічно і на певному етапі відповідали потребам розвитку єврейських громад регіону.

Ключові слова: євреї, модернізація, освіта, єврейське училище, талмуд-тора, хедер, ешива.

The modernization of the traditional jewish education in Kherson and Katerynoslav provinces (late nineteenth century)

V.O. YASHYN

National university of Kriviy Rih teachers' training institute of Kriviy Rih, Kriviy Rih, Ukraine,
E-mail: vadimiyash@gmail.com

Abstract

The article considers the modernization processes taking place in traditional Jewish education in the second half of the XIX century in the cities of the South Ukrainian region. Initiators of change was a governmental round who interested in a speedy absorption of the Jewish population, and Jewish businesspersons, the donor-foster part of the Jewish community. Their economic interests demanded greater integration in Russian cultural environment. The rapid pace of the reform were characteristic of large regions cities, primarily in Odessa, Yekaterinoslav, Yelisavetgrad, Kherson. External manifestations of modernization were the secularization of educational institutions, Russification, changing organizational and financial fundamentals of the Talmud - torus and cheders and the creation of the Jewish state-owned schools. Significant phenomenon was the widespread development of professional (craft) educational institutions based on traditional Jewish education due to economic factors and the needs of the Jewish communities. Mastering the craft was sow as a way to survive and stay in school - as educational and useful social content children of the Jewish poor.

Educational institutions contained community for funds box-tax and training for orphans and poor children remained pay-free. Local authorities were favorably disposed towards secular activities and modernization of traditional Jewish education institutions. Fast upgrading Talmud Torah intended for orphans and the poor and funded community and yeshiva. Slow upgrading was typically for private cheders was hold by melameds. The article also contains biographical information about some characters modernization processes, representatives of the Reformation in the formation of the wing margin.

Since the beginning of 1880 processes of secularization and Russification were slowing, and the circle of adherents, ideologues, heads of educational change becomes an expression of national - oriented coloring. In general, it's concluded that the changes have been economically and are determined to meet the needs of a certain stage of development of Jewish communities in the region.

Keywords: Jews, modernization, education, Jewish school, Talmud Torah, cheder, yeshiva.

Постановка питання. Наприкінці XVIII-на початку XIX ст., після і внаслідок поділів Польщі, величезна маса єврейського люду опинилася на території Росії. Перед імперією постала проблема соціокультурної абсорбції іноетнічного, іновірного та іншомовного народу. Єврейство, ладне на той час до «подвійної лояльності», ніж до організованого спротиву, також вимушено було шукати шляхів адаптації до нових умов існування. Процеси економічного розвитку та організовані реформи мали наслідком зміни в культурній сфері, і у першу чергу – у традиційній освіті. Відтак являє науковий інтерес процес модернізації єврейської традиційної освіти в сер. та др. пол. XIX ст.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідниць-

кий інтерес до питань єврейської освіти сягає корінням ще в останні роки XIX ст. (О. Лернер, П. Марек, С. Ш-о (Шапіро) та ін). Для цього періоду притаманне критичне, до несприйняття, ставлення до старих форм традиційної освіти. З початку 1930-х років на теренах колишнього СРСР та в Європі історіографічна традиція була перервана. Модерна ж українська історіографія починається з 1990-х рр., для неї притаманна увага до всього спектра питань становлення та розвитку освіти, без домінування певного напрямку. Наукові оцінки залишаються обережними. Можна стверджувати, що на сьогодні вітчизняні дослідники поки що вирішують питання, скоріше, загального висвітлення розвитку освіти, пошуку і накопичення інформації з проблема-

тики тощо. Питання освіти євреїв висвітлюються, здебільшого, в рамках інших досліджень (О. Найман, В. Лазебнік, І. Самарцев, Н. Рудковська та ін.). Чільна увага питанням розвитку і модернізації освіти приділяється у зарубіжних дослідженнях, серед найкращих з яких відмітимо монографії М. Поліщука та С. Ципперштейна [25; 39]. Спеціальні монографічні дослідження з проблеми у вітчизняній науці – вочевидь, справа майбутнього.

Мета дослідження. З огляду на це, метою даної статті є висвітлення особливостей модернізації традиційної єврейської освіти у південно-українських землях, зокрема, в Катеринославській та Херсонській губерніях.

Виклад основного матеріалу. Система традиційної єврейської освіти якою ми її застасемо у середині XIX сторіччя в містах і містечках південної України, несла на собі закам'янілий відбиток середньовічного стану тривалої і глибокої етнічної самоізоляції. Зміст освіти носив вузький, утилітарний характер, обмежувався колом релігійних питань, а набуті знання застосовувалися виключно в рамках єврейського соціуму. Головним і єдиним призначенням установ традиційної єврейської освіти—талмуд-тор, хедерів та ешив була трансляція в незмінному, еталонному вигляді національної релігійної та історико-культурної традиції наступним поколінням. Для Росії, в кордонах якої з кінця XVIII ст. опинилися всі колишні польські та литовські юдеї, це вкрай ускладнювало вирішення основного питання єврейської політики царського уряду до 1917 року—абсорбцію єврейського населення.

Велике значення у здійсненні цієї політики надавалося засобам культурно-освітнього, гуманітарного впливу, які полягали у (1) секуляризації, (2) русифікації та (3) деетнізації єврейської традиційної освіти. І ось тут дивним, але історично обумовленим чином сходилися інтереси як держави, так і фінансово-підприємницької верхівки єврейства південноукраїнських міст. Адже економічні інтереси останніх на той час вже далеко вийшли за межі єврейської громади. Потреба всеохоплюючої інтеграції до російського культурного середовища вимагала саме російськомовної освіченості, причому саме російська мова розглядалася ледь не як «месіанське визволення» [1, с. 257-258]. Не дивно, що перша в краї русифікована та секуляризована єврейська школа була створена заможними одеськими євреями з числа модернізованих, т.зв. «бродських євреїв» ще у 1826 році. Її очолював Бецалель Штерн з Тернополя. Школа утримувалася коштами громади, користувалася підтримкою особисто М. Воронцова, а в 1837 р. її відвідав Микола I [3, с. 20].

Із свого боку, держава запропонувала євреям, створювані в рамках «примусового просвітництва»¹ етнічні школи із викладанням світських дисциплін, що було реалізовано у формі «казенних єврейських училищ» (далі—КЄУ).

Провідним завданням КЄУ було максимальне сприяння асиміляції та християнізації єврейської молоді, боротьба проти ортодоксального (т.зв. «талмудичного») юдаїзму, русифікація і, у перспективі—християнізація, що устами С. Уварова проголосив російський уряд [3, с. 38]. Фінансування проекту здійснювалося за рахунок самих євреїв, із свічного та коробкового збору. При цьому на одного учня КЄУ витрачалося у 2,4 раза менше, ніж на учня російської гімназії. І хоча жалування вчителя КЄУ та гімназії (напр. Одеської) відрізнялося незначним чином, але перманентне недофінансування КЄУ залишалося істотною проблемою [7, арк. 23-25; 21, с. 759].

Наглядачами училищ призначалися спочатку виключно християни і дуже часто, внаслідок «кадрового голоду»—з числа колишніх вчителів, звільнених за різного роду провини. Їхня некомпетентність, антиєврейська упередженість, зловживання, пияцтво, здирництво, побори з батьків, хабарі з конкурентів-меламедів компрометували саму ідею училищ [3, с. 40, 41]. Із 1862 року вони поступово замінювалися євреями як випускниками рабинських семінарій, так і вихрестами [6, арк. 35-36]. І як тільки на чолі училищ ставали євреї, наповнюваність їх учнями одразу зростала втриє, вчетверо а то й удесятеро [2, с. 10].

Найшвидші темпи реформування освіти були характерні для великих міст краю, у першу чергу – Одеси. За принципами статистичного обліку того часу кількість дітей, що потребувала освіти, вираховувалася як 1/6 від загальної кількості населення. У середині 1860-х років у КЄУ Одеського навчального округу навчалися ~8 %, або 1/12 єврейських дітей шкільного віку, але в інших округах ситуація була ще гірша: Віленьський ~3 %, Київський – 2 % [3, с. 34-35]. В одеських училищах, відповідно до поглядів місцевих маскілів, викладали, крім іншого, французьку мову, історію, географію, природознавство, бухгалтерію і комерційну справу, все це — із застосуванням стандартних гімназичних російськомовних підручників із загальноосвітніх предметів [22, с. 599]. Значних зусиль до створення КЄУ в крайових єврейських агроколоніях доклав М. Гурович, «вчений єврей» при генерал-губернаторові (радник з єврейських питань). За його участі було відкрито 10 чоловічих і 2 дівочих училища в 10 колоніях: Бобровий Кут, Сейдеменуха (2 учил.), Нагартав (2 учил.), Добра, Єфінгарь, Львова, Новий Берислав, Романівка, Інгулець і Новополтавка. За цю діяльність М. Гурович отримав орден св. Станіслава 3-го ст. і 500 крб. винагороди [13, с. 223-224].

Проблеми діяльності єврейських училищ були анонсовані для обговорення першого педагогічного з'їзду в Одесі, що відбувся у липні 1864 року, але до них справа не дійшла. Принаймні, у жодному з 11 протоколів з'їзду немає ані згадки про це. Можливо, це було обумовлено складом

делегатів, серед яких не було жодного представника єврейських училищ краю, а лише директори та вчителі гімназій Одеського навч. округу [11, паг. 11].

Напр. 1850-х рр. ідея ліквідації КЄУ викликала контраверсійну дискусію в єврейському середовищі та неоднозначно оцінювалася на місцях [2]. У 1864 році це та інші питання вивчав в Одеському навчальному окрузі піклувальник навчальних округів О. Постельс. Він небезпідставно пояснював неуспіх КЄУ впливом обскурантизму ортодоксальних меламедів та релігійним фанатизмом хасидських цадиків [13, с. 225; 21]. З іншого боку, доцільність ліквідації КЄУ ставив під сумнів Новоросійський генерал-губернатор П. Коцебу. Управлінець-практик П. Коцебу бачив усі недоліки в діяльності училищ і, головне – розумів перспективу їх діяльності, тому його пропозиції були доволі раціональні. Він пропонував: (1) об'єднати училища в єдину систему, відкрити підготовчі класи і тим усунути меламедів і хедерів від дошкільної підготовки; (2) увести до програми курси професійної (ремісничої) підготовки; (3) призначати наглядачами КЄУ виключно євреїв (4) збільшити фінансування закладів, у т.ч. платню вчителям. Нарешті, на думку П. Коцебу, зміст навчання мав бути максимально узгоджений з єврейським менталітетом, щоб зруйнувати поширену думку про місіонерське та примусово-аккультураційне призначення училищ [13, с. 227-228]. Утім, у 1873 році казенні училища були таки перетворені на т.зв. «єврейські початкові училища», що відповідали рівню церковно-парафіяльних шкіл, та «народні єврейські училища», аналогічні більш високому рівню повітових шкіл. Як зазначав сучасник, «незважаючи на двадцятирічні зусилля міністерства, казенні єврейські училища [виявилися] вкрай непопулярні між євреями» [33, с. 302].

Абсолютна більшість єврейської молоді продовжувала отримувати освіту в традиційних закладах: громадських талмуд-торах, приватних хедерах, сшивах та в приватних єврейських училищах. Соціальний склад учнів хедерів, талмуд-тор та сшив репрезентував найнижчий або лише відносно заможний прошарок єврейської громади. Заможна верхівка єврейської громади: банкіри, багаті купці, підприємці тощо, здебільшого обирали для дітей домашню освіту. Лише частина їх відправляла дітей у гімназії та реальні училища, із перспективою подальшої університетської освіти в Росії чи за кордоном. Кількість учнів традиційних єврейських закладів освіти, зокрема в Катеринославі, була не тільки на порядок вище, ніж кількість євреїв у місцевій гімназії (від 150 до 200 осіб), але майже вдвічі вищою, ніж кількість усіх єврейських дітей – гімназистів губернії. Постійне зростання наповнюваності традиційних (конфесійних) закладів освіти свідчило про стабільну потребу громади

в цих інституціях. За чверть століття, з 1862 до 1886 року, середня щорічна кількість учнів єврейських приватних училищ збільшилася в три рази, а учнів хедерів – ушестеро [16, с. 251; 19, с. 74-75; 23, с. 145]. І це при тому, що за той же час чисельність єврейського населення губернії збільшилася лише вдвічі. У Херс. губ. кількість учнів у єврейських закладах була істотно вища, що пояснювалося більшою кількістю єврейського населення краю. У першій пол. 1870-х рр. (не пізн. 1874 р.) у губернії середньорічно нараховувалося бл. 430 учнів у 5 КЄУ, до 500 учнів у 3 талмуд-торах, більше 1200 учнів у 74 хедерах і майже 400 в приватних школах [33, с. 303].

Між тим, урядові перепони не припинялися. У 1880 році М. Лоріс-Меліков заборонив катеринославським євреям заснувати єврейське училище з ремісничим відділенням. Катеринославцям було запропоновано відправити єврейських учнів до ремісничих класів міського училища, куди в 1886 р. і стали перераховуватися 1600 рублів коробкового збору [41, с. 3]. Ремісниче ж відділення при талмуд-торі було створене лише у 1896 році, але внаслідок відсутності коштів швидко було закрито [42, с. 2-3]. У 1898 році вже М. Майданський, один з лідерів сіоністського руху, мав довгий клопіт із Департаментом землеробства стосовно заснування у Катеринославі школи садівництва для єврейських хлопчиків [26, арк. 1-12].

Складнішим виглядало вирішення питання із хедерами, що їх утримували меламенти. Це був фактично домашній заклад освіти: навчальним класом слугувала кімната у будинку меламеда, де діти перебували весь день навчаючись, а також, виконуючи тут різну хатню роботу. Не дивно, що за довгий час уряд так і не зміг встановити бодай якийсь контроль над цими закладами. Усі обмеження щодо видачі дозволів, спроби встановити іспити для меламедів, вимоги щодо їхньої освіти, наповнюваності класів (не менше 10 осіб), обов'язкові програми та підручники – все виявилось марним. Меламенти обходили всі перепони, усіма засобами уникали контролю з боку органів управління освітою, не представляли учнів хедерів до іспиту з російської мови (якої не знали ні учні, ні, бувало, й сам меламед) до казенних училищ, не бажали легалізуватися та свідомо не отримували необхідних свідоцтв (дозволів) на заняття навчальною діяльністю, викликаючи роздратування влади спротивом русифікації і асиміляції [23, с. 604; 29, л. 1-2]. Повсюдно кількість меламедів знижувалась місцевими рабинами, зобов'язаними двічі на рік, першого травня та першого листопада, надавати відомості про кількість перших [27, л. 3-11]. Не бажуючи конфліктувати з єврейством, місцева влада поблажливо ставилася до їх існування. Відомий випадок, коли сенатора Ахлестішев, без тіні співчуття, запропонував губернаторам краю віддавати учнів нелегальних хедерів «у кантоністи

без черги» [10, арк. 1-1зв.]. На що в.о. Херсонського губернатора Ф. Панкрат'єв категорично відповів, що діти не винні в тому, що вони навчаються в незаконних школах, а щодо утримувачів, то достатньо обмежитись штрафом [10, арк. 3-4]. Між тим, багато з тих, хто пройшов хедер (напр., М. Моргуліс, Л. Біншток та ін.) згадували про це з неприкритою відразою, як про марно витрачені роки дитинства [2, с. 20-25; 17, с. 145-146]. Видатний єврейський соціолог А. Руппін вважав, що хедер «охороняє єврейських дітей від будь-якого контакту з сучасною культурою і [в хедері] ортодоксальний юдаїзм відроджується від покоління до покоління... Талмуд є початком і кінцем знань» [38, р. 121-122]. Але попри все, хедер дивним чином зовсім не відбивав у євреїв подальше прагнення вчитися. Відмічаючи це, Е. Діллон (псевд. Е.В. Lanin) писав, що російське єврейство має настільки «ненаситну жагу» до освіти («insatiable thirst»), що перепони тільки посилюють її [36, р. 15].

Марність більшості спроб реформування хедерів пояснювалася тим, що тут навчалися представники найбіднішої, соціально-утриманської, клієнтсько-акцепторської частини єврейської громади. В цьому, малоосвіченому та малокультурному середовищі, посередництвом хедера і меламедів, віками репродукувався культурний традиціоналізм і релігійний фундаменталізм. Будь-які зміни, навіть і натяки на зміни розглядалися як замах на основу їх економічного існування-соціальне утриманство.

У другій половині XIX сторіччя у більшості міст та єврейських агроколоній краю розпочалося створення навчальних закладів перспективного типу: частково секуляризованих талмуд-тор та модернізація традиціоналістських. У талмуд-торах здійснювалася загальноосвітня і професійна (ремісничка) підготовка єврейської молоді. Однією з найбільш секуляризованих і русифікованих була одеська талмуд-тора, як і власне в цілому вся система єврейської освіти в місті вже на хронологічно ранніх етапах модернізаційних процесів. Так, усі дисципліни в одеській талмуд-торі викладалися російською мовою [39, р. 79-80]. Реформу закладу підтримував, серед інших, М. Пирогов [30, арк. 1-4]. Єврейство краю високо оцінювало діяльність М. Пирогова на посаді інспектора Одеського навчального округу. Івритомовна «Га-Меліц» у травні 1881 році долучилася до відзначення 50-річчя наукової діяльності вченого, розмістивши поздоровлення, статтю і лист самого ювіляра [40, с. 1]. Важлива роль у просвітницькому реформуванні належала також М. Моргулісу, який з 1869 року був членом правління талмуд-тори і ремісничого училища при товаристві «Труд» та директору талмуд-тори А. Гольденблюму [9, арк. 2-12; 31, арк. 2-57]. Цей останній став директором талмуд-тори завдяки протекції свого тестя О. Цедербаума. А. Гольденблюм викладав німецьку, яка збері-

галася в програмі заради нього, але не знав ані російської, ані ідишу та й не прагнув їх знати, що провокувало обструкцію з боку русифікованого педколективу. Зовні прагнув вирізнитися європейською інтелігентністю, що не заважало йому регулярно застосовувати до сиріт-вихованців різки. У родинному ж колі, як згадують, він був напрочуд приємною і порядною людиною [1, с. 250-251]. Наприкінці 1870-х років А. Гольденблюм відійшов від освітніх справ і за протекцією впливових осіб обійняв дуже прибуткову синектуру у скандально відомій компанії «Грегор, Горювіч і Коган» у Бухаресті [18, с. 188].

З початку 1880-х рр. у талмуд-торі було започатковано викладання основ бухгалтерії та діловодства, відкрито відділення для сиріт [30, л. 1-6]. Талмуд-тора, як і інші інститути громади, була «центром впливу» певних економічно активних кругів, у т.ч., у сфері стосовно розподілу грошей громади. Персональний склад піклувальників і спонсорів відображав це. Закладом у різний час опікувалися купці М. Гольденберг, С. Гурович, А. Бродський, Л. Пінскер, М. Гурович, рабини Б. Трахтенберг, Іделе Гессен (спільний пращур родини Гессенів), Е. Соловейчик [18, с. 71, 72, 260]. З кінця 1870-1880-х рр. талмуд-тора стає центром асиміляційного русифікаторства серед єврейства [18, с. 62]. Е. Соловейчик, один з піклувальників закладу і лідерів громади, взагалі розглядав талмуд-тору як засіб «поширення російської громадянськості» [18, с. 71]. Акультураційний напрям одеської талмуд-тори схвально сприймався і підтримувався владою і заклад отримував пристойне матеріальне утримання протягом усього часу свого існування.

Іншим ефективним прикладом освітньої модернізації була, заснована у 1858 р., талмуд-тора в Єлисаветграді. Для неї спеціально громадою був куплений будинок за 5200 р. (недешево, до речі). Утримання закладу здійснювалось за рахунок коробкового збору, зароблених коштів і благодійницьких внесків, але цього не вистачало. У 1871 році купці Когон і Рейсер запропонували фінансувати талмуд-тору з коштів Олександрівського дитячого притулку в розмірі 1/3 від загальної суми. Міська дума відмовила на тій підставі, що «єврейські діти також можуть бути прийняті на виховання в дитячий притулок» [4, арк. 42]. У 1880 році при талмуд-торі було відкрито ремісниче відділення із слюсарнею та теслярнею [24, с. 168]. З кінця 1880-х років фінансування талмуд-тори з коробкового збору було збільшене до 4500-6500 руб. на рік, або 20-30% від загальної суми витрат на утримання всіх єврейських закладів міста [5, арк. 24-26]. Благодійницькі внески становили до 10% загального бюджету [20, с. 6]. Отриманих грошей вистачало не тільки на загальні витрати і жалування сімох учителів, але й на невелику доплату кращим учням ремісничого відділення. Учні безкоштовно забезпечувалися одягом та взуттям [20, с. 6, 15]. Після побудови

слюсарної майстерні у 1891 році талмуд-тора перейшла на часткове самофінансування за рахунок власної виробничої діяльності. У 1891 році таким чином було зароблено 892 руб., а в 1892 – вже 2320 руб. [20, с. 4].

Єдиним на українському півдні вищим єврейським навчальним закладом була одеська ешива («Вищий з єврейської науки навчальний заклад «Ешибот»), заснована у 1866 році. Решта ешив розташовувалися в Литві і Білорусі: Гродно, Вільна, Мінськ, Пінськ, Луцьк, Ковно, Воложин, Мір, систему навчання в яких яскраво описав С. Ш-о (Шапіро) [35]. В одеській ешиві, на відміну від інших, викладалися дисципліни загальноосвітнього циклу та застосовувалась урочна, аналогічна світській шкільній, система організації навчання. Спочатку на чолі ешиви стояли традиціоналісти: голова суду «бейт-дін» І. Гальперін та даян (суддя) Дов-Бер Фільштейн. Але під тиском місцевої влади на посаду був призначений «благонадійний» та поміркований М. Гурович. Його прагнення до секуляризації і європеїзації єврейської освіти не викликали ентузіазму в піклувальників ешиви, адже значну частину учнів ешиви складали діти ортодоксів. Але згодом і його було усунуто від посади, а лідери громади перейнялися реалізацією ідеї одеського казенного рабина, д-ра Симона Швабахера – перетворенням ешиви на рабинську семінарію [13, с. 228-237]. Доктор С. Швабахер – фігура майже легендарна. Він служив рабином Бродської синагоги з 1860 до 1888 р., після переїзду зі Львова [28, арк. 1-29]. Серед його друзів були Л. Пінскер, О. Рабинович, І. Аксенфельд та ін. [12, с. 204; 34, с. 330]. С. Швабахер швидко став відомою і впливовою особою серед єврейства не тільки Одеси, а й усього південного краю, мав добрі відносини із місцевою владою [13, с. 229]. Коли постало питання про заснування рабинської семінарії, піклувальник Одеського навчального округу А. Арцимович одразу запропонував на цю посаду С. Швабахера [13, с. 229]. С. Швабахер викладав у Рішельєвській гімназії, був одним з фундаторів Товариства взаємної допомоги прихильників-євреїв, єврейської богадільні, ідальні для бідних, головою ремісничого товариства «Труд», створеного за ініціативи самого Швабахера та О. Рабиновича, журналіста М. Шапіро, лікарів Абрамсона, І. Дрей, С. Левенсона [13, с. 210; 179]. За підтримки Г. Гінцбурга та С. Полякова при Товаристві «Труд» у 1864 році було створене ремісниче училище із столярно-меблевою, чавуноливарною та слюсарно-механічною майстернями [31, арк.1, 7-32, 59, 62-78]. Але постійно говорячи про необхідність і важливість русифікації, рабин залишався «наскрізь просякнутих німецькою культурою» і ані слова не розумів російською [12, с. 206]. З часом, із збільшенням кількості русифікованого єврейства, німецька мова проповідей Швабахера та незнання російської вже погано сприймалися громадою,

тому рабину був призначений помічник-перекладач, д-р Соломон Манделькерн [37, р. 246; 32, арк. 5, 20-33]. З початку 1880-х років авторитет рабина став слабшати. Німецькі євреї – ровесники рабина, поступово відходили в інший світ, а від їхніх емансипованих нащадків і нової єврейської молоді рабина все більше відділяла вікова і ментальна прірва. Останні його роки на посаді були затьмарені чварами з іншими рабинами. Чергова урядова заборона – обіймати посади рабинів євреям-іноземцям – змусила С. Швабахера у 1888 році припинити діяльність. Того ж року він помер. Тоді ж, на знак пошани до його заслуг, піклувальна рада Одеського єврейського сирітського дому встановила портрет рабина в залі засідань [8, арк. 1-4].

Через різні перепони, тільки у 1907 році ешива отримала статус вищого релігійного навчального закладу, нову назву «Вища школа юдаїзму», а її випускники отримали право обиратися рабинами. Тодішній директор народних училищ Херсонської губернії А. Уваров підтримував збереження та подальше існування закладу [25, с. 159]. До участі в діяльності одеської ешиви долучалися впливові авторитети, як О. Цедербаум, М. М. Сфорім, Агад Га-Ам, М. Лілієнблюм, М. Моргуліс ін. В розробці програми ешиви брав Ш. Дубнов. Надзвичайну роль в організації ешиви відіграв публіцист, сіоніст рабин Хаїм Черновіц (Рав Ца'ір, «молодий рабин», 1870/71-1949), що походив з відомої родини літераторів і громадських діячів. З початку своєї педагогічної діяльності він намагався розробити модернізовану методику викладання Талмуду, пропонуючи апробовані в європейських ешивах методи дослідження і критики замість схоластичної полеміки. На запрошення Х. Черновіца в ешиві викладали історик Й. Клаузнер та видатний поет Х.-Н. Бялік. Кількість учнів завжди була високою, у середньому більше 200 осіб [14, с. 7].

Після хвилі погромів 1880-х років напрям трансформації єврейських громад став кардинально змінюватись, ідеї русифікації та асиміляції швидко втрачали своїх прихильників. Натомість виник і сформувався організаційно модерний єврейський рух національно-державного відродження—сіонізм. Це мало наслідком зміни у змісті та організації єврейської традиційної освіти, яка ставала не тільки модерною, але й національно-орієнтованою. Управління освітньою справою в краї переходило до рук економічно впливових і національно-свідомих єврейських інтелектуалів. Це викликало надзвичайне занепокоєння у владних колах. Недарма, наприкінці 1890-х рр. піклувальник Одеського навчального округу Х. Сольський поставив вимогу передати катеринославську талмуд-тору під контроль міністерства освіти, збільшити кількість предметів загальноосвітнього циклу, скоротити викладання традиційних релігійних єврейських дисциплін та взяти до штату кож-

ного відділення вчителів-християн [42, с. 2-3]. На практиці це означало б фактичну ліквідацію талмуд-тори і перетворення її на типовий світський навчальний заклад. З цим не погодилися катеринославські сїоністи, що прагнули протидіяти згубним національно-деструктивним процесам асиміляції і не вважали можливим подальший відступ у провідній для національного відродження освітній сфері. За ініціативою лідера єврейської громади міста М. Майданського та інших сїоністів було вирішено заснувати єшиву для забезпечення необхідного рівня єврейської освіти [42, с. 2-3].

Висновки. Реформа традиційної єврейської освіти була викликана економічними чинниками, вимогами ринкової економіки, стимульована зростанням попиту на кваліфікованих робітників та ідеологічно підтримана соціально-культурними прагненнями крайового єврейства. Із трьох видів навчальних закладів: талмуд-тор, хедерів і єшив найбільш швидко модернізувалися талмуд-тори, суттєво повільніше – хедери.

Інструментами для здійснення освітньо-модернізаційних змін були секуляризація і русифікація навчальних закладів і освітнього процесу в усіх варіантах. Зовнішнім виявом цього було введення загальноосвітніх предметів до програм єврейських закладів освіти – хедерів і талмуд-тор та відкриття при останніх ремісничих відділень.

Провідниками змін були реформаційно налаштовані підприємці, представники донорсько-патронатної частини єврейської громади. Провідною для єврейської секуляризованої ремісничої освіти були соціально-захисні та соціально-виховні функції. Оволодіння ремеслом розглядалося як засіб виживання, а перебування в школі – як засіб виховання і корисного соціального утримання дітей єврейської бідноти.

З початку 1880-х рр. процеси секуляризації і русифікації уповільнюються, а коло адептів, ідеологів, провідників освітніх змін набуває вираженого національно-орієнтованого забарвлення.

ПРИМІТКИ:

¹ Ідея примусового просвітництва євреїв уперше висувалася ще наприкінці XVIII ст. Г. Державіним, якому, вірогідно, підказав її Нотя Хаїмович – «єврей польського короля» [3, с. 15]. На офіційному рівні вона була закріплена у т.зв. «Положеннях» (про устрій євреїв) 1804 р. та 1835 р.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бен-Ами М. Воспоминания о старой Одессе. Мое пребывание в талмуд-торе и сиротском доме (1868—1870) / М. Бен-Ами // Еврейская старина. Трехмес. евр. ист.-этногр. об-ва. — Т. VII. — Пг., 1914. — С. 62—77, 247—262.
2. Биншток Л. М. Вопрос об еврейских училищах / Лев Моисеевич Биншток. — М. : В унив. тип. (Катков и К°), 1866. — 54 с.
3. Брамсон Л. М. К истории начального образования евреев в России / Л. М. Брамсон. — СПб. : Тип. А. Е. Ландау, 1896. — 76 с.
4. Держархів Кіровоградської області (ДАКО), ф.18, оп.1, спр. 524, 108 арк.
5. ДАКО, ф. 78, оп.2, спр. 395, 296 арк.
6. ДАКО, ф. 369, оп.1, спр.1, 42 арк.
7. ДАКО, ф. 369, оп.1, спр. 3, 47 арк.
8. Держархів Одеської області (ДАОО), ф. 2, оп. 1, д. 1742, 4 арк.
9. ДАОО. ф. 680, оп. 1, спр. 2, 55 арк.
10. Держархів Херсонської області (ДАХО), ф.1, оп.1, спр. 19, 4 арк.
11. Журнал МНП. Кн. СХХІV. — СПб. : Тип. Рогальского, 1864. — Октябрь-ноябрь. — (12 разд. паг.).
12. Кауфман А. За много лет. Отрывки воспоминаний старого журналиста / А. Кауфман // Еврейская старина. Трехмесячник Еврейского историко-этнографического общества. — Т. VI. — СПб. : Типо-литогр. И. Лурье и К°, 1913. — С. 201—220.
13. Лернер О. М. Евреи в Новороссийском крае. Исторические очерки / О. М. Лернер. — Одесса : Тип. Г. М. Левинсона, 1901. — 239 с.
14. Лион А. Еврейско-народные школы в Кишиневе и Одессе (К 50-лет. юбилею 1-й еврейской школы в Кишиневе) / А. Лион // Восход. Журнал учено-литературный и политический. — 1888. — Кн. 8 (август). — С. 1—10 (2-я паг.).
15. Марек П. Борьба двух воспитаний: из истории просвещения евреев в России / Песах Марек // Пережитое. Сб., посв. общ. и культ. ист. евреев в России. — Т. I. — СПб. : [изд. не указ.], 1908. — С. 105—143.
16. Материалы для географии и статистики России. Екатеринославская губерния / сост. Ген. штаба капитан В. Павлович. — СПб. : Тип. Департамента Ген. штаба, 1862. — XII, 352 с.; 15 л. карт. табл.
17. Моргулис М. Г. Вопросы еврейской жизни. Собрание статей М. Г. Моргулиса / М. Моргулис. — СПб. : Типолит. А. Е. Ландау, 1889. — [8], VI, 594 с.
18. Из впечатлений минувшего века. Воспоминания среднего человека // Еврейская старина. Трехмесячник еврейского историко-этнографического общества, издаваемый под редакцией С. М. Дубнова. Том VIII / [авт. не встановл.] — Пг. : Тип. И. Флейтмана, 1915. — С. 186—200.
19. Обзор Екатеринославской губернии. Приложение ко Всепопд. отч. Екатериносл. ген.-губ. за 1886 г. — Екатеринослав : Тип. губ. земства, 1887. — 52 с. + табл. 45 с.

20. Отчет Елисаветградской талмуд-торы с ремесленным отделением, учрежденным в память 25-летнего царствования императора Александра II за 1892 год. — Елисаветград. : Тип. бр. Шполянских, 1893. — 17 с.
21. Отчет по управлению Одесским учебным округом. 1863 год // Журнал МНП. Ч. СХХII. — СПб. : В тип. Иосафата Огризко, 1864. — С. 714—763.
22. Отчет члена совета министра народного просвещения А. Постельса по обозрению учебных заведений Одесского учебного округа, с 28-го августа по 29-е декабря 1863 года // Журнал МНП. — Ч. СХХII. — СПб.: В тип. Иосафата Огризко, 1864. — С. 522—611.
23. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 г. — Екатеринослав : Екат. губ. стат. комитета, 1864. — 326 с., 24 с.
24. Пашутин А. Н. Исторический очерк г. Елисаветграда / сост. и издал А. Н. Пашутин. — Елисаветград : Лито-тип. бр. Шполянских, 1897. — 311 с.
25. Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии. Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881—1904 / Михаил Полищук. — Иерусалим : Гешарим ; М. : Мосты культуры, 2002. — 446 с.
26. Российский государственный исторический архив (С.-Петербург, РГИА), ф. 398, оп. 65, Д. 17, 12 л.
27. РГИА, ф. 821, оп. 8, д. 320, 12 л.
28. РГИА, ф. 821, оп. 8, д. 407, 29 л.
29. РГИА, ф. 1284, оп. 224, д. 37, 2 л.
30. РГИА, ф. 1287, оп. 43, д. 200, 6 л.
31. РГИА, ф. 1287, оп. 43, д. 67, 199 л.
32. РГИА, ф. 1287, оп. 43, д. 605, 33 л.
33. Статистическое обозрение Российской империи // сост. В. де Ливрон. — СПб. : Тип. «Общественная польза», 1874. — 307, 48 с., прил.
34. Цинберг С. Л. О литературном наследии И. Аксенфельда / С. Л. Цинберг // Пережитое. Сборник, посвященный общественной и культурной истории евреев в России. Т. IV. — СПб. : [изд. не указ.], 1913. — С. 326—330.
35. III-о С. Год в мирском ешиботе / [С. Шапиро] // Пережитое. Сборник, посвященный общественной и культурной истории евреев в России. Т. IV. — СПб. : [изд. не указ.], 1913. — Т. IV. — С. 220—241.
36. Lanin E. B. The Jews in Russia / E. B. Lanin / Reprinted from the Fortnightly Review, October, 1890, by Permission of the Proprietors, [1890—1891?], 30 p.
37. Raisin Jacob S. The Haskalah Movement in Russia / Jacob S. Raisin. — Philadelphia : The Jewish Publication Society of America, 1913. — 355 p.
38. Ruppin A. The Jewish Fate and Future / A. Ruppin; translated from Hebrew by E. W. Dickes. — London : Macmillan and Co., Limited, 1940, 386 p.
39. Zipperstein Steven J. The Jews of Odessa: A Cultural History, 1794—1881 / Steven J. Zipperstein. — Stanford University Press, 1991. — 228 p.
40. (иврит) Гамелиц [«Захисник», газета]. — № 19. — 19.05.1881
41. (иврит) Гамелиц. — № 98. — 5.05.1898
42. (иврит) Гамелиц. — № 166. — 28.07.1898.

Стаття надійшла до редакції 25.03.2014

REFERENCES:

1. *Ben-Amy M. Vospomynaniya o staroy Odesse. Moe prebyvanie v talmud-tore i sirotskom dome (1868—1870) (Memories of old Odessa. My stay at the Talmud Torah and orphanage) Evreyskaya starina. Trekhmes. evr. yst. etnogr. ob-va. Vol. VII, Pg., 1914, P. 62—77, 247—262.*
2. *Binshtok L. M. Vopros ob evrejskikh uchilishhah (The Jewish schools question), Moscow : Univ. press (Katkov & K°), 1866, 54 p.*
3. *Bramson L. M. K istorii nachal'nogo obrazovaniya evreev v Rossii (On the history of primary education of Jews in Russia), SPb. : A.Landau, 1896, 76 p.*
4. Derzharkhiv Kirovohrads'koyi oblasti, DAKO (State Archive of the Kirovohrad Region), no. of fund 369, no. of description 1, case no 1, amount of folias 42.
5. DAKO, no. of fund 18, no. of description 1 case no 524, amount of folias 108.
6. DAKO, no. of fund 78, no. of description 2, case no 395, amount of folias 296
7. DAKO, no. of fund 369, no. of description 1, case no 3, amount of folias 47
8. Derzharkhiv Odes'koyi oblasti, DAOO (State Archive of the Odessa Region), no. of fund 2, no. of description 1, case no 1742, amount of folias 4.
9. DAOO, no. of fund 680, no. of description 1, case no 2, amount of folias 55.
10. Derzharkhiv Khersons'koyi oblasti, DAKhO (State Archive of the Kherson Region), no. of fund 1, no. of description 1, case no 19, amount of folias 4.
11. Zhurnal MNP (Journal of the Ministry of Public Education), Vol. CXXIV, 1864, October-November. 12 paginations.
12. *Kaufman A. Za mnogo let. Otryvki vospominanij starogo zhurnalista (For many years. Old Journalist Memories Fragments). Evrejskaja starina. Trehmesjachnik Evrejskogo istoriko-jetnograficheskogo obshhestva, Vol. VI, SPb. :I. Lur'e & K°, 1913, P. 201—220.*
13. *Lerner O. M. Evrei v Novorossijskom kraie. Istoricheskie ocherki (Jews in Novorossiysk Territory. Historical Essays), Odessa, 1901, 239 p.*

14. *Lion A.* Evrejsko-narodne shkoly v Kishineve i Odesse (K 50-let. jubileju 1-j evrejskoj shkoly v Kishineve) (Jewish public school in Kishinev and Odessa (50 years anniversary of the 1st Jewish school in Chisinau). *Voshod. Zhurnal ucheno-literaturnyj i politicheskij*, 1888, Vol. 8 (August), P. 1—10 (2-nd pag.).
15. *Marek P.* Bor'ba dvuh vospitanij: iz istorii prosveshhenija evreev v Rossii (Fighting between the two Parenting: history of education of Jews in Russia) *Perezhitoe. Sb., posv. obshh. i kul't. ist. evreev v Rossii*, Vol. I, SPb.: [publisher not specified], 1908, P. 105—143.
16. Materialy dlja geografii i statistiki Rossii. Ekaterinoslavskaja gubernija (Materials for Russian Geography and Statistics. Yekaterinoslav province). Compiler V. Pavlovich, SPb. : *Joint Staff Departmen*, 1862, 352 p.
17. *Morgulis M. G.* Voprosy evrejskoj zhizni. Sbranie statej M. G. Morgulisa (Jewish life Questions. Collection of articles Morgulis M.G.). SPb. : *Tipo-lit. A. E. Landau*, 1889. [8], VI, 594 p.
18. Iz vpechatlenij minuvshogo veka. Vospominanija srednego cheloveka (Experiences of the past century. Memoirs of an average person). Evrejskaja starina. Trehmesjachnik evrejskogo istoriko-jetnograficheskogo obshhestva, Vol. VIII [unknown autor], Pg. : *I. Flejtman Press*, 1915, P. 186—200.
19. Obzor Ekaterinoslavskoj gubernii. Prilozhenie ko Vsepodd. otch. Ekaterinosl. gen.-gub. za 1886 g. (Ekaterinoslav Province Overview. Appendix to the Report of the Ekaterinoslav Governor-General. Ekaterinoslav : *Govern. Zemstvo Press*, 1887, 52 p. + spreadsheets. 45 p.
20. Otchet Elisavetgradskoj talmud-tory s remeslennym otdeleniem, uchrezhdennym v pamjat' 25-letnego carstvovaniya imperatora Aleksandra II za 1892 god (Elisavetgrad Talmud Torah and Craft Department Report, established in memory of the 25-year reign of Emperor Alexander II in 1892, Elisavetgrad, 1893, 17 p.
21. Otchet po upravleniju Odesskim uchebnym okrugom. 1863 god (Report on management the Odessa School District). Journal of the Ministry of Public Education. Vol. CXXII, 1864, P. 714—763.
22. Otchet chlena soveta ministra narodnogo prosveshhenija A. Postel'sa po obozreniju uchebnyh zavedenija Odesskogo uchebnogo okruga, s 28-go avgusta po 29-e dekabrya 1863 goda (Postels A., the Minister of Education Council Member's Report of Odessa school district educational institutions Review, from the 28th August till 29th December 1863), Journal of the Ministry of Public Education, Vol. CXXII, 1864, P. 522—611.
23. Pamjatnaja knizhka Ekaterinoslavskoj gubernii na 1864 g. (Ekaterinoslav province memorial book), Ekaterinoslav, 1864, 326 p., 24 p.
24. Pashutin A. N. Istoricheskij ocherk g. Elisavetgrada (Elisavetgrad historical essay), Elisavetgrad, 1897, 311p.
25. *Polischuk M.* Evrei Odessy i Novorossii. Social'no-politicheskaja istorija evreev Odessy i drugih gorodov Novorossii 1881—1904 (Jews of Odessa and Novorossia. Socio-political history of the Jews of Odessa and other Novorossia cities), Jerusalem : *Gesharim* ; M. : *Mosty kultury*, 2002, 446 p.
26. Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arhiv RGIA (Russian State Historical Archives (S.-Petesrburg), no. of fund 398, no. of description 65, case 17, amount of folias 12.
27. RGIA, no. of fund 821, no. of description 8, case 320, amount of folias 12.
28. RGIA, no. of fund 821, no. of description 8, case 407, amount of folias 29
29. RGIA, no. of fund 1284, no. of description 224, case 37, amount of folias 2.
30. RGIA, no. of fund 1287, no. of description 43, case 200, amount of folias 6.
31. RGIA, no. of fund 1287, no. of description 43, case 67, amount of folias 199.
32. RGIA, no. of fund 1287, no. of description 43, case 605, amount of folias 33.
33. Statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii (Statistical Survey of the Russian Empire), Compiled V. de Livron, SPb. : *Obshhestvennaja polza*, 1874, 307, 48 p., app.
34. *Tcinberg S. L.* O literaturnom nasledii I. Aksenfel'da (I. Aksenfeld literary heritage). *Perezhitoe. Sbornik, posvjashennyj obshhestvennoj i kul'turnoj istorii evreev v Rossii*. Vol. IV, *SPb*, 1913, P. 326—330.
35. *Sh-o S.* God v mirskom eshibote (A Year at the Mir's yeshibote). *Perezhitoe*. Vol. IV, *SPb*, 1913, P. 220—241.
36. *Lanin E. B.* The Jews in Russia / E. B. Lanin / Reprinted from the Fortnightly Review, October, 1890, by Permission of the Proprietors, [1890—1891?]. 30 p.
37. *Raisin Jacob S.* The Haskalah Movement in Russia / Jacob S. Raisin. Philadelphia : *The Jewish Publication Society of America*, 1913. 355 p.
38. *Ruppin A.* The Jewish Fate and Future; translated from Hebrew by E. W. Dickes. London : *Macmillan and Co., Limited*, 1940. 386 p.
39. *Zipperstein Steven J.* The Jews of Odessa: A Cultural History, 1794—1881. Stanford University Press, 1991. 228 p.
40. (ivryt) Hamelits [«Zakhysnyk», hazeta («Defender», Hebrew newspaper)]. № 19. 19.05.1881
41. (ivryt) Hamelits («Defender», newspaper). № 98. 5.05.1898
42. (ivryt) Hamelits («Defender», newspaper). № 166. 28.07.1898.

Яшин Вадим Александрович – кандидат історичних наук
Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет»
Адреса: 50086, м. Кривий Ріг, проспект Гагаріна, 54
E-mail: vadimyash@gmail.com

Yashyn Vadym Oleksandrovyeh – PhD in history
National university of Kriviy Rih teachers' training institute of Kriviy Rih
Address: 54, Gagarin Av., Kriviy Rih, 50086
E-mail: vadimyash@gmail.com